

PATRYCJA BRAŃKA

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

OBSZARY WIEJSKIE W WOJ. MAŁOPOLSKIM O NAJWYŻSZEJ KONCENTRACJI PROBLEMÓW SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH – IDENTYFIKACJA, CZYNNIKI SPRAWCZE

Abstract: Rural Areas in Małopolska Region with the Highest Concentration of Socio-economic Problems – Identification, Determinants. The main purpose of the paper has been to indicate those factors which may determine development problems in rural areas, as well as to identify areas with the highest concentration of socio-economic problems in Małopolska Region. The analysis have been based on six indices showing the socio-economic situation: migration attractiveness, birthrate, level of unemployment, level of entrepreneurship, accessibility and population density. It allowed to indicate five groups of rural communities alike in terms of analyzed indicators and, as an effect, to identify and characterize areas with structural problems. **Keywords:** Determinants of rural areas development, rural areas development, spatial diversities in rural areas.

Wprowadzenie

Polityka rozwoju Unii Europejskiej oraz poszczególnych jej krajów członkowskich, w tym także Polski, charakteryzuje się m.in. silnym ukierunkowaniem terytorialnym. Oznacza to, że zarówno interwencje publiczne, jak również podejmowana w środowisku lokalnym współpraca podmiotów na rzecz rozwoju są uzależnione od lokalnych uwarunkowań – potrzeb, lokalnych zasobów oraz problemów. Podejście to eksponuje konieczność terytorialnego zróżnicowania polityki rozwoju – odejścia od uniwersalnego modelu, akcentuje znaczenie kapitału terytorialnego [Nowakowska 2015, s. 7]. Implikuje to potrzebę identyfikowania terytorialnych uwarunkowań rozwoju, kojarzenia wspólnych potencjałów, a także problemów rozwoju w celu kreowania skutecznej polityki opartej na współpracy terytorialnej, podnoszącej konkurencyjność oraz efektywność realizowanych w jej ramach działań.

Obszary wiejskie w Polsce charakteryzując się znacznym zróżnicowaniem zarówno poziomu rozwoju, jak i jego uwarunkowań [Stanny 2013] wymagają podejmowania

wysiłku ich identyfikowania oraz programowania mechanizmów sprawnego zarządzania nimi. Przykładem narzędzia unijnego na obszarach wiejskich, wdrożonego m.in. w Polsce są lokalne grupy działania. Stanowią one stowarzyszenia gmin na obszarach wiejskich, których głównym celem jest rozwój obszaru na bazie lokalnych zasobów. Kryterium ich wyodrębniania stanowią wspólne uwarunkowania rozwoju, bliskość geograficzna oraz liczba ludności [por. Brańka *et al.* 2015]. Ponieważ obszary wiejskie, a w szczególności, te o peryferyjnym położeniu koncentrują negatywne procesy rozwoju, takie jak m.in.: pogłębiające się względem innych obszarów niedoinwestowanie w zakresie infrastruktury technicznej i społecznej, wyludnianie, słabnący poziom kapitału społecznego, ich rozpoznanie w ujęciu przestrzennym stanowi istotny warunek do prowadzenia efektywnej polityki rozwoju.

Przestrzeń charakteryzująca się deficytem jednego lub więcej elementów rozwoju społeczno-gospodarczego, najczęściej o długotrwałym charakterze, stanowiącym bariery do dalszego efektywnego rozwoju, to obszar problemowy. *Obszar taki charakteryzuje się nagromadzeniem negatywnych zjawisk społecznych, ekonomicznych, przyrodniczych, które utrudniają jego prawidłowy rozwój* [Bański, Mazur 2009, s. 79].

Celem opracowania jest rozpoznanie zjawisk, które mogą wskazywać na poważne deficyty czynników rozwoju na obszarach wiejskich, identyfikacja tych obszarów w woj. małopolskim oraz wskazanie głównych źródeł rozpoznanych problemów.

1. Wiejskie obszary problemowe – przejawy i główne czynniki sprawcze

Pojęcie *obszarów problemowych* w literaturze przedmiotu znajduje różne wyjaśnienia. W przypadku obszarów wiejskich najczęściej stosuje się je w odniesieniu do obszarów zagrożeń ekologicznych, ludnościowych obszarów problemowych oraz rolniczych obszarów problemowych. Najogólniej można uznać, że obszary problemowe charakteryzują się nagromadzeniem różnego typu negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych oraz przestrzennych, nakładających się na siebie i charakteryzujących się powiązaniem przyczynowo-skutkowymi. W tab. 1 przedstawiono wybrane, najistotniejsze negatywne zjawiska, które mogą przyczyniać się, a także stanowić efekt problemów uniemożliwiających efektywny rozwój na obszarach wiejskich.

Przejawem negatywnych procesów na obszarach wiejskich są problemy społeczne, wśród których można wyodrębnić [Bański, Mazur 2009, s. 80]: nadmierny i długotrwały odpływ ludności, niekorzystną strukturę płci, zachwianie struktury wieku, bierność zawodową, niską aktywność społeczną.

Saldo migracji jest naturalnym wskaźnikiem sytuacji społeczno-gospodarczej oraz politycznej obszaru. Wyniki badań prowadzonych przez różnych autorów pokazują, że utrzymujące się ujemne saldo migracji dotyczy przede wszystkim obszarów peryferyjnych, w większości występujących w północno-wschodniej Polsce [Rosner 2011;

Szafraniec 2012]. Niekorzystna struktura wieku wyrażana najczęściej współczynnikiem feminizacji może przyczyniać się do spadku liczby zawieranych małżeństw, a w efekcie do spadku liczby urodzeń. *Obszary wiejskie, na których dochodzi do takich zjawisk, przestają się rozwijać demograficznie i ekonomicznie* [Bański, Mazur 2009, s. 81-82]. W Polsce współczynnik feminizacji na obszarach wiejskich jest mocno zróżnicowany i waha się od ok. 84 do 132 [*ibidem*, s. 83].

Tabela 1

Główne przejawy i czynniki determinujące problemy rozwojowe na obszarach wiejskich

Spoleczne	Gospodarcze	Przestrzenne i środowiskowe
<ul style="list-style-type: none"> - długotrwałe, ujemne saldo migracji - niekorzystna struktura wieku - ujemny przyrost naturalny - zachwiana proporcja płci - niska aktywność społeczna mieszkańców - niski poziom kwalifikacji zawodowych 	<ul style="list-style-type: none"> - wysoki poziom bezrobocia - przerost zatrudnienia w rolnictwie - niski poziom przedsiębiorczości wśród mieszkańców - brak inwestorów z zewnątrz - niskie wydatki inwestycyjne 	<ul style="list-style-type: none"> - słaba dostępność transportowa - niewystarczające zagospodarowanie w infrastrukturę techniczną - niska jakość zagospodarowania przestrzennego – brak ładunku przestrzennego - zdegradowane środowisko naturalne

Źródło: Opracowanie własne.

Zachwiana struktura wieku stanowi kolejny wskaźnik charakteryzujący negatywne zjawiska demograficzne. Jej miarą jest stopień demograficznej starości populacji, czyli wysoki udział społeczności w wieku poprodukcyjnym. Migracje ludzi młodych do miasta oraz za granicę, a także malejący w niektórych regionach przyrost naturalny powodują, że starzenie się społeczeństwa jest na obszarach wiejskich poważnym problemem. W Polsce problem zachwianej struktury wieku dotyczy przede wszystkim terenów byłego zaboru rosyjskiego [Bański, Mazur 2009, s. 84-85; Rosner 2012, s. 124-129].

Niska aktywność społeczna nie sprzyja efektywnemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu. Brak zaangażowania społeczności lokalnej w procesy decyzyjne związane z rozwojem terytorium zmniejsza jego efektywność i dynamikę. Badania pokazują, że ludność na obszarach wiejskich wykazuje się mniejszą aktywnością społeczną. Sytuacja ta jednak ulega stopniowej zmianie, chociażby dzięki inicjatywom realizowanym przez lokalne grupy działania [Brańka *et al.* 2015, s. 81-102].

Negatywnym zjawiskom społeczno-gospodarczym zazwyczaj towarzyszą problemy gospodarcze. Wśród wielu różnorodnych wskaźników poziomu rozwoju gospodarczego do najważniejszych można zaliczyć: poziom bezrobocia, poziom przedsiębiorczości czy dochody budżetów jednostek terytorialnych.

Bezrobocie na obszarach wiejskich w Polsce ma różne źródła i jest trudne do identyfikacji ze względu na częściowo ukryty charakter. Bezrobocie ukryte stanowi efekt

przerostu zatrudnienia w rolnictwie rodzinnym. Najwyższe wskaźniki bezrobocia na terenach wiejskich dotyczą Małopolski, terenów wokół dawnego COP-u oraz terenów popegeerowskich na Pomorzu Środkowym [Stanny 2013, s. 143].

Niski poziom oraz dynamika rozwoju przedsiębiorczości są kolejną cechą charakteryzującą obszary problemowe. Rozwój przedsiębiorczości odwzorowuje stan gospodarki oraz wyznacza perspektywy jej rozwoju. W Polsce obszary wiejskie o najniższych wskaźnikach rozwoju przedsiębiorczości, to przede wszystkim tereny dawnego zaboru rosyjskiego oraz austriackiego (w tym obszar Małopolski).

Jak pokazują wyniki innych analiz obszary wiejskie o niskich wskaźnikach rozwoju społeczno-gospodarczego często charakteryzują się słabym zagospodarowaniem przestrzennym, w tym dostępnością transportową oraz wyposażeniem w infrastrukturę techniczną [Brańka 2016]. Co więcej, źle zagospodarowana przestrzeń stanowi poważną barierę dla rozwoju społecznego oraz gospodarczego [Hołuj 2015a, s. 30-31, 2015b s. 193-194].

2. Identyfikacja obszarów problemowych na terenach wiejskich woj. małopolskiego

Tereny wiejskie w Małopolsce charakteryzują się znacznym w skali kraju stopniem zróżnicowania zarówno warunków rozwoju, jak i jego poziomu. Najważniejszym czynnikiem wpływającym na to zróżnicowanie są warunki geograficzne, w tym ukształtowanie terenu wpływające na możliwości rozwoju turystyki, jakość i rodzaj gleb warunkujące efektywność produkcji rolnej, rozmieszczenie większych ośrodków miejskich, sąsiedztwo aglomeracji śląskiej wpływających na procesy urbanizacji wsi [Brańka 2015, s. 50-61]. Cechuje je ponadto duże rozdrobnienie gospodarstw, co jest wynikiem przede wszystkim specyficznych zasad uwłaszczenia oraz dziedziczenia, jakie obowiązywały w okresie przynależności tych terenów do Austro-Węgier. Według wyników badań przeprowadzonych przez Rosnera [2011] nad strukturą gospodarczą obszarów wiejskich, gminy wiejskie Małopolski, podobnie jak gminy położone w sąsiedztwie miast Centralnego Okręgu Przemysłowego oraz wzdłuż południowej części granicy zachodniej, to gminy o przeciętnym stopniu dezagraryzacji struktury gospodarczej, rozwoju społecznego oraz dynamice przemian, natomiast o słabym rozwoju sektora rolniczego, jak również pozarolniczego, nierównoważonym rynku pracy i relatywnie słabym wyposażeniu. Znaczną część tych gmin stanowią dawne gminy chłoporobotnicze, o rozdrobnionej strukturze obszarowej gospodarstw, a obecnie o znacznych nadwyżkach rodzinnych zasobów pracy, które mają trudność ze znalezieniem na nie popytu poza gospodarstwem.

Analizę mającą na celu identyfikację głównych obszarów problemowych na terenach wiejskich w woj. małopolskim oparto na sześciu wskaźnikach:

- średni wskaźnik atrakcyjności migracyjnej w latach 2004-2014,

- średnie tempo zmian przyrostu naturalnego w latach 2004-2014,
- udział bezrobotnych w ludności w wieku produkcyjnym,
- liczba przedsiębiorstw na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym,
- dostępność transportowa ośrodków gminnych,
- gęstość zaludnienia.

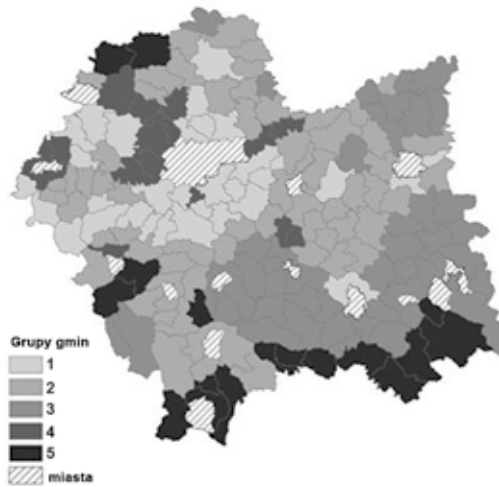
Cztery pierwsze wskaźniki są powszechnie wykorzystywane w analizach społeczno-gospodarczych, w bezpośredni sposób obrazują poziom rozwoju terytorium. Dwie ostatnie zmienne można rozważać bardziej jako przyczynę istniejących problemów, a nie jako rezultat. Dostępność komunikacyjna stanowi bowiem ważny czynnik rozwoju każdego obszaru i może częściowo tłumaczyć jego problemy rozwojowe, co jest jednym z celów opracowania. Ostatni wskaźnik został wyodrębniony ze względu na specyfikę obszarów wiejskich woj. małopolskiego. Najwyższa w skali kraju gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich (123 osoby na km²), przy niewystarczającym rynku pracy, braku kwalifikacji zawodowych ludności stanowi w wielu miejscach destymulantę rozwoju.

W badaniach wykorzystano analizę k-średnich w celu wyodrębnienia obszarów wiejskich względnie jednorodnych. Narzędzie to pozwala na identyfikację skupień jednostek podobnych do siebie pod względem analizowanych cech, jak również na ich charakterystykę.

Autorka zdaje sobie sprawę, że obszary problemowe powstają na skutek wielu czynników, często o lokalnym charakterze. Jednak, jak już wspomniano, celem opracowania jest identyfikacja obszarów wiejskich charakteryzujących się przewagą któregoś z czynników najczęściej powodujących problemy rozwojowe oraz na tej podstawie wskazanie zależności między występowaniem określonych problemów a np. położeniem geograficznym, dostępnością komunikacyjną, czy gęstością zaludnienia.

Na podstawie analizy k-średnich wyodrębniono pięć grup gmin wykazujących podobieństwo pod względem sześciu wskaźników. Należy zauważyć, że gminy należące do poszczególnych grup nie są rozproszone, w ujęciu przestrzennym stanowią skupienia (ryc. 1).

Pierwsza grupa charakteryzuje się najwyższymi spośród wszystkich gmin wskaźnikami demograficznymi, niskim poziomem bezrobocia i najwyższym wskaźnikiem przedsiębiorczości. Gminy w tej grupie mają najlepszą dostępność transportową oraz najwyższą w województwie gęstość zaludnienia. Do grupy tej należą gminy położone w północno-zachodniej części Małopolski, w szczególności wokół Krakowa oraz w bliskiej odległości aglomeracji śląskiej, jak również gminy sąsiadujące z Tarnowem i Nowym Sączem. Są to obszary wiejskie, które ze względu na bliskość większych ośrodków miejskich ulegają intensywnym procesom urbanizacji [Brańka 2015, s. 59].

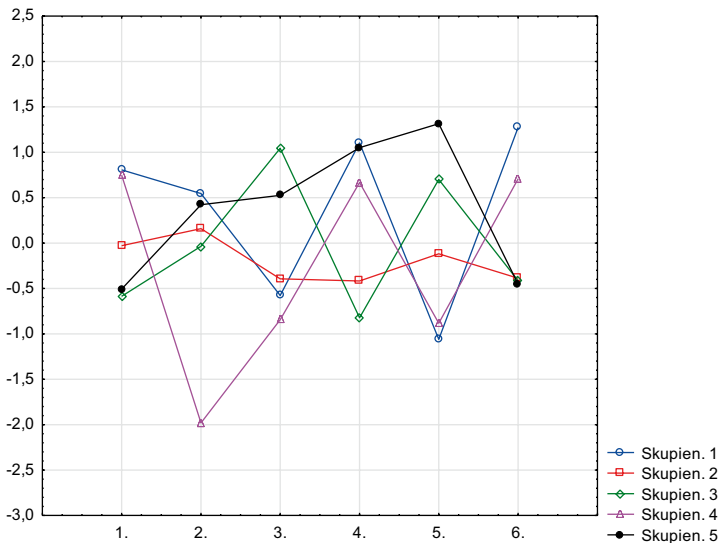
Ryc. 1. Skupienia gmin woj. małopolskiego o podobnej strukturze społeczno-gospodarczej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z BDL (ryc. 1 i 2).

Druga wyodrębniona grupa charakteryzuje się średnimi w skali województwa wartościami wskaźników demograficznych, relatywnie niskim poziomem bezrobocia, ale także niskimi wskaźnikami przedsiębiorczości. Dostępność transportową gmin w tej grupie można ocenić na średnim poziomie. Natomiast gęstość zaludnienia należy do jednej z najniższych w Małopolsce. Gminy należące do tej grupy koncentrują się w czterech skupieniach. Największe koncentruje gminy powiatu bocheńskiego, brzeskiego, częściowo tarnowskiego i nowosądeckiego, drugie stanowią gminy powiatu miechowskiego, proszowickiego, częściowo krakowskiego i olkuskiego. Trzecie skupienie w ramach omawianej grupy tworzy część gmin powiatu myślenickiego, suskiego oraz nowotarskiego, do czwartego należy część gmin powiatu oświęcimskiego i wadowickiego. Są to gminy, których większość wskaźników znajduje się na przeciętnym poziomie, poza wskaźnikiem przedsiębiorczości, który jest niższy od średniej w województwie. Obszary te stanowią jednostki w przeważającej mierze o charakterze wiejskim, natomiast najbliższe ośrodki miejskie (Kraków, Bochnia, Brzesko, Olkusz, Oświęcim, Wadowice, Proszowice, Tarnów, Nowy Sącz, Nowy Targ) stanowią dla nich rynek pracy, przez co poziom bezrobocia w skali województwa jest tam na relatywnie niskim poziomie przy słabo rozwiniętej przedsiębiorczości.

Skupienie trzecie stanowią gminy charakteryzujące się najslabszym wskaźnikiem atrakcyjności migracyjnej, słabym przyrostem naturalnym, najwyższym w województwie poziomem bezrobocia, najniższym poziomem przedsiębiorczości, najslabszą dostępnością komunikacyjną oraz niską gęstością zaludnienia. Są to gminy położone w południowo-wschodniej części województwa (poza turystycznymi gminami góorskimi) – gminy powiatu limanowskiego, częściowo nowosądeckiego, gorlickiego i tar-

nowskiego. Drugie skupienie gmin tego typu stanowią gminy powiatu dąbrowskiego, a także dwie gminy zachodniej części powiatu nowotarskiego. Cechą wspólną tych terenów jest oddalenie od większych ośrodków miejskich, słaba dostępność transportowa, duży odsetek terenów rolniczych o rozdrobnionej strukturze [Semczuk 2013, s. 203-204], a także nienajlepsze, ze względu na ukształtowanie terenu oraz słabe klasy ziemi, warunki rozwoju rolnictwa.

Ryc. 2. Wykres średnich wyodrębnionych skupień

Czwarte skupienie tworzy kilkanaście gmin położonych w północno-zachodniej części województwa, które charakteryzują się względnie dobrymi wskaźnikami rozwoju społeczno-gospodarczego, ale wyjątkowo niskim przyrostem naturalnym.

Piąte skupienie stanowią w większości gminy górskie, o rozwiniętej funkcji turystycznej, położone w południowej części Małopolski, a także gmina Zawoja i Maków Podhalański oraz dwie gminy na północy województwa – Klucze i Wolbrom. Charakteryzują się niską atrakcyjnością migracyjną, wysokim przyrostem naturalnym, relatywnie wysokim poziomem bezrobocia, ale także względnie wysokim poziomem przedsiębiorczości, najniższą w skali Małopolski dostępnością transportową oraz niską gęstością zaludnienia.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza pozwoliła na identyfikację na terenach wiejskich woj. małopolskiego obszarów o nasilonych problemach społecznych i gospodarczych. Warte podkreślenia jest to, że wyodrębnione pod względem wybranych wskaźników

rozwoju typy obszarów stanowią w większości jednorodne skupienia gmin o podobnych uwarunkowaniach.

Najpoważniejsze problemy społeczno-gospodarcze koncentrują się w gminach we wschodniej i południowo-wschodniej części województwa. Wśród nich większość stanowią gminy o charakterze wiejskim. Ich znaczne oddalenie od większych ośrodków miejskich, brak lokalnych centrów rozwoju stanowiących m.in. rynek pracy dla ludności z otaczających obszarów wiejskich powoduje wysokie bezrobocie oraz skłania ją do wyjazdów. W efekcie tereny te są pozbawiane kapitału ludzkiego, co jeszcze bardziej ogranicza szanse na efektywny rozwój. Wydaje się, że w ich przypadku pozytywne efekty mogą przynieść działania i inicjatywy realizowane na bazie lokalnych zasobów kulturowych i środowiskowych, stanowiących ich główne źródła konkurencyjności. W tym celu potrzebne jest jednak zaangażowanie i współpraca szeroko rozumianej społeczności lokalnej koncentrująca się na wspólnych celach rozwoju. Jednak należy założyć, że są to kierunki działań, które mogą gwarantować rozwój wybranych obszarów, w dodatku w ograniczonym zakresie, natomiast peryferyjność i powolniejszy w skali województwa rozwój wydaje się być nieunikniony.

W nieco lepszej sytuacji znajdują się gminy górskie o rozwiniętej funkcji turystycznej, położone na południu Małopolski. Jednak mimo atrakcyjnych zasobów środowiska naturalnego i rozwiniętej turystyce obszary te charakteryzuje duży odpływ ludności oraz utrzymujący się, wysoki w skali Małopolski poziom bezrobocia, przy relatywnie dużej liczbie zarejestrowanych przedsiębiorstw. Słaba dostępność transportowa tych obszarów może stanowić jedną z przyczyn ich niskiej atrakcyjności dla zamieszkania oraz najprawdopodobniej niewystarczającego zainteresowania turystów.

Literatura

- Bański J., Mazur M., 2009, *Identyfikacja obszarów o silnej koncentracji problemów społecznych*, [w:] *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*. Studia Obszarów Wiejskich, t. 16, Warszawa.
- Brańka P., 2015, *Identyfikacja procesów semiurbanizacji w strukturze przestrzennej województwa małopolskiego*, [w:] *Przestrzeń w nowych realiach gospodarczych*, S. Korenik, P. Hajduga, M. Rogowska (red.). Prace Naukowe UE we Wrocławiu, nr 408.
- Brańka P., 2016, *Rozwój infrastruktury technicznej i dostępność komunikacyjna a wielofunkcyjność gospodarki obszarów wiejskich – na przykładzie woj. małopolskiego*. Biuletyn KPZK PAN, z. 262, Warszawa.
- Brańka P., Jopek D., Musiał-Malago M., 2015, *Rola infrastruktury instytucjonalnej w rozwoju lokalnym na przykładzie lokalnych grup działania w woj. małopolskim*, [w:] *Infrastruktura w rozwoju regionalnym i lokalnym. Wybrane problemy*, T. Kudłacz, A. Hołuj (red.). CeDeWu.pl, Warszawa.

- Hołuj A., 2015a, *Wybrane aspekty zarządzania rozwojem na obszarach dotkniętych procesem urban sprawl w Polsce*. Zarządzanie Publiczne, Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych UJ, nr 29.
- Hołuj A., 2015b, *Wyzwania samorządu terytorialnego w zakresie postępującej deprecjacji przestrzeni w wyniku procesu urban sprawl, propozycja metodologii optymalnej delimitacji obszarów*. Kultura i Polityka, C. Calma (red.). Wyższa Szkoła Europejska im. ks. J. Tischnera, Kraków.
- Nowakowska A., 2015, *Zintegrowane plany rozwoju – w stronę terytorialno-funkcjonalnego podejścia do rozwoju jednostki terytorialnej*, [w:] *Nowoczesne metody i narzędzia zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym*, A. Nowakowska (red.). UŁ, Łódź.
- Rosner A., 2011, *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich*, [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, I. Nurzyńska, M. Drygas (red.). IRWIR PAN, Warszawa.
- Rosner A., 2012, *Aktualne tendencje zmian zaludnienia obszarów wiejskich*, [w:] *Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne*, A. Rosner (red.). IRWIR PAN, Warszawa.
- Semczuk M., 2013, *Farmland Agricultural Exploitation in the Rural Areas of the Polish Carpathians*. “Journal of Settlements and Spatial Planning”, Cluj University Press, t. 4.
- Stanny M., 2013, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. IRWIR PAN, Warszawa.
- Szafranec K., 2012, *Procesy demograficzne i generacje młodych*, [w:] *Spoleczne i kulturowe zagadnienia przemian na polskiej wsi*, A. Rosner (red.). IRWIR PAN, Warszawa.